

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

**ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧКУ ЗА ВРЕМЕ РАТА
ОД 1941. ДО 1945. ГОДИНЕ**

Уочи другог светског рата Чачак је био развијен привредни, административни и образовни центар. Интензивнији развој индустрије започео је средином треће, а у четвртој деценији XX века достигао је висок ниво, висок — за тадашње економско стање земље. Чачак је био седиште окружних органа власти, средње извршне власти и судова. У њему су се налазиле и друге административне институције и удружења окружног и средњег карактера. У про-светном погледу град је од раније предњачио у Србији, чему је нарочито доприносила Државна гимназија (основана 1837. године), али и две основне школе, Државна грађанска школа, Женска занатска и Занатска школа омладине.

СТАНОВНИШТВО

Град је 1931. године имао 9.115 становника.¹ Уочи другог светског рата број житеља износио је око 12.500, с тим што је било запослено око 3.500 радника, службеника и власника радњи. Од

маја 1941. број житеља, услед великог прилива избеглица и изгнаника, нагло је повећан. Судећи по једном извештају Градског поглаварства, крајем августа те године у Чачку се нашао 2.771 избеглица и изгнаник: из Босне и Херцеговине — 947, из Македоније — 867, из Војводине — 368 и из Словеније — 186 лица, уз 44 особе непознатог порекла.² Тада је Градско поглаварство утврдило да у граду живи око 15.500 становника. На основу издатих књижица за снабдевање у мају 1942. године, сазнаје се да је Чачак тада имао око 14.000 житеља. „Ово смањење — нише у једном извештају — настало је отуда што је знатан број становника који је раније припадао партизанским редовима, стрељан, нестао или се и данас налази у бекству“. Сем тога, неки су се и одселили из Чачка.³

ОКУПАТОРСКА ВЛАСТ УВОДИ ЕКОНОМСКА И ПОЛИТИЧКА ОГРАНИЧЕЊА

Планом о заштити од ваздушних напада и ратним припремама, Чачак је подељен 1941. године на три кварта. Седиште команде одбране требало је да се налази у касарни 19. артиљеријског пука, а потом у згради Војно-техничког завода. Била је предвиђена и евакуација деце и појединих установа.⁴ По избијању рата, замисли из овог плана нису остварене. Једино је Војно-технички завод, од 9. до 15. априла, у 14 железничких вагона отпремио део машина и репроматеријала рачунајући на организовање производње на другој локацији. Капитулација земље затекла је овај транспорт у Пазарићу код Сарајева, где су га Немци запленили.⁵

У град је 17. априла стигла немачка претходница. Сутрадан — и једна већа немачка јединица, која се сместила у касарну, Гимназији, Соколском дому, Основној школи „Војвода Степа“ и у Железничком дому.⁶ У штабу немачке Друге армије у Београду 17. априла потписана је безусловна капитулација Југословенске војске. Сутрадан је командант места у Чачку, Петар Петровић, резервни пешадијски потпуковник, известио Градско поглаварство да је са немачком војском потписано примирје, а не капитулација.⁷ Наредио је да све радње буду отворене, да влада ред, који ће одржавати жандарми. Најстрожије је забранио употребу оружја, које се „има предати војним властима“. Произилази, дакле, да је командант наредио да се не пружа отпор окупаторској војсци.

Четири дана касније уведен је у граду полицијски час. Начелство среза трнавског наредило је да све угоститељске радње

морају да буду затворене у 20, а хотели „Крен“ и „Српски краљ“ у 22 часа. Забрањено је окупљање грађана и кретање (после 20 часова).⁸ Немачка команда места је 28. јуна дозволила да гостионица „Русија“ и хотели „Крен“ и „Српски краљ“ могу да раде до 23 часа, а угоститељске радње „Пролеће“, Занатска касина, „Београчић“, „Цар Лазар“ и „Оријент“, као и хотел „Касина“ — до 21 часа.⁹ Председник Градског поглаварства, Миодраг Васић, и Начелство среза трнавског издавали су од почетка окупације наредбе о регулисању живота, рада и реда у граду.¹⁰ Тако је Васић 24. априла, наредио да у градској већници од осам до 18 часова дежурају по три градска већника,¹¹ а потом да се градски чиновници при доласку на посао уписују у посебну књигу. Срески начелник прописао је да радно време у канцеларијама буде од осам до 12 и од 15 до 18 часова.¹² Још 24. априла Васић је наредио да хотелијери и кафеџије не смеју никоме ко нема дозволу Градског поглаварства издати кревет за преноћиште.¹³ Фелдкомандантура 816 из Ужица обавестила је „да све власти раде и даље у смислу издатих упутстава и потпадају под неограничену заповедничку власт фелдкоманданта“. Срески начелник позвао је на савесно извршавања наређења.¹⁴ Он је, 4. јула, забранио коцкање по кафанама и кућама.¹⁵ Наредио је да се „одмах обустави“ узимање напојнице (10 одсто) у угоститељским објектима. Испостава Дринске бановине у Ваљеву тражила је, 27. маја, поред осталог и податке о томе како је организован полицијски надзор над путничким саобраћајем.¹⁷

Према наредби немачког Војног заповедника у Србији, Банска управа известила је, 2. августа, среске власти о престанку рада свих удружења, изузев привредних. Упозорено је да ће и привредна бити забрањена ако се установи да делују политички. На основу ове наредбе престала су у Чачку да раде сва спортска, културна, хуманитарна и друга друштва и удружења. Окупаторске власти тражиле су податке о привредним капацитетима, али и ватрогасним јединицама. Из једног извештаја од 2. августа сазнаје се да у Чачку постоји Добровољна ватрогасна чета са 20 ватрогасаца, од којих је на вежбе долазило само 11. Чета је имала: ауто-танк, ауто-штрцаљку за додавање воде, једну моторну и две ручне штрцаљке, мала реквизитна кола за ручну вучу, брентачу, седам апарата „југ“ за гашење пожара пеном, лестве растегаче од осам метара, лестве кукаче од 4,5 метра, лестве кровњаче од четири метра, двоје алуминијумске лестве на склапање од по четири метра, конопчане лестве од 10 метара, 700 метара кудељних тлачних цеви (са потреб-

ним бројем млазница), потребан алат за рушење, ручна апотека за прву помоћ и носила. Од личне опреме чета је располагала са 15 пари летњег одела, 10 радних блуза, 20 шлемова, осам пењачких опасача, пет пењачких конопаца од по 15 метара, два азбестна одела, 20 маски против дима и један мотоцикл за ноћна дежурства и обилазак града. Седиште чете било је у дворишту Градског поглаварства.¹⁸

Срески начелник, у веома сложеним условима живота и рада које је наметнуо окупатор, покушавао је преко неколико писама, упућених Градском поглаварству, да ублажи сву оштрину окупаторске власти, с тим што је веома послушно извршавао њене налоге, па да је нашем народу потребна највећа слога и духовна солидарност, захтевајући да се не допусти никаква политичко-партијска делатност, да се странкама свршавају послови по законским прописима без обзира на њихово политичко обележје. Посебно је истицао да немачке власти желе да се свако врати на свој редован посао, који је обављао пре рата, и мирно продужи живот у свом крају. Срески начелник пренео је и мишљење Министарства унутрашњих послова: „Појединци настоје да ометају овај конструктиван и позитиван рад, уносећи у широке народне масе неспокојство и немир измишљавањем и ширењем алармантних вести“. Затим, је инсистирао да власт не дозволи саботаже и непријатељства према окупаторским војницима, с тим што је дао посебне задаци жандармеријским станицама.¹⁹

Окупаторске власти, у спреси с домаћим органима, који су се ставили у њихову службу, чиниле су максималне напоре да се народ преда до краја и помири са судбином, без отпора, и да се преда, како они кажу “конструктивном и позитивном раду“. Срески начелник само два дана касније писао је Градском поглаварству и пренео наређење Фелдкомандантуре 816 да је забрањено становништу играње у колу на саборима и другим скуповима.²⁰

Услови живљења у граду бивали су све тежи. Вршен је интензиван попис, прогон, а потом и хапшење Јевреја. Пописани су Цигани. У граду су издаване личне карте грађанима. Ово су чиниле полицијске власти успостављајући тако своју картотеку и контролу. Треба напоменути да су државни, бански и општински чиновници имали посебне легитимације, издате од немачких власти.

После напада Немачке на СССР окупаторске власти предузеле су низ мера против активности Комунистичке партије. Преко разних плаката и памфлета развијана је антикомунистичка про-

паганда. Уведене су кућне листе и обавезани жандарми да контролишу спровођење наредби тадашње власти. Становништво је, по ко зна који пут, позивано да преда скривено оружје и муницију. Налогано је власницима угоститељских радњи да они који имају радио-апарате морају их укључивати кад емитује вести Радио-Београд. За време емитовања вести, у радњама мора да буде тишина, наређивале су власти.

Почетком августа 1941. преко Банске управе Дринске бановине дошло је одобрење да се у граду може успоставити телефонски саобраћај. У овом одобрењу се, између осталог, каже: „Скрећемо вам пажњу на то да се ставе у погон првенствено телефонске везе надлежства, као и они погони који су важни за живот и привреду али да се и приватни учесници — изузев Јевреја прикључе заједничкој телефонској вези“.²¹

Још раније Градско поглаварство пренело је наређење Министарства унутрашњих послова да од 1. до 10. јула мора бити извршена замена новчаница од пет стотина и сто динара „некадашње југословенске националне банке за новчанице Српске народне банке“.²² Радило се о веома брзом емитовању, замени новчаница и пуштању у оптицај велике количине окупаторског новца без одговарајућег покрића, што је утицало на раст инфлације и погоршање животног стандарда, праћеног великом несташицом робе.²³

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ

Окупатор је у Чачку забранио рад многих друштава, удружења и хуманитарних установа и утврдио сталност рада државних установа (Среско начелство, Прва државна реална гимназија, Друга државна реална гимназија, Државна грађанска школа, Женска занатска школа, Катастарска управа, Шумска управа, Дирекција шума, Управа поште, Дирекција поште, Прва секција за грађење пруге Чачак — Ваљево, Железничка станица, Окружни суд, Државно тужилаштво, Срески суд, Престојништво градске полиције, Технички одељак, Пореска управа, Одбор за грађење железничке станице Чачак, Државна хипотекарна банка — Филијала Чачак, Повереништво за оснивање земљишних књига, Окружна болница, Основна школа,²⁴ Основна школа у Атеници, Надзорништво финансијске контроле, Одељак финансијске контроле, Повереништво јавне берзе рада, Друга секција за одржавање пруге, Дуванска станица, Др-

жавни воћни расадник, Срески одред Српске државне пољске страже и Градско поглаварство).²⁵

За све време рата окупаторске власти пратиле су рад индустријских предузећа, хотела, гостионица. Својим наредбама, инструкцијама, издавањем ценовника и контролом окупаторска власт је деловала у тадашњим привредним токовима. Извршен је попис индустријских и других предузећа (мада су нека испуштена иако су радила за време рата): „Јелица“ А. Д, Фабрика хартије, Парна пивара „Крен и Станковић“, „Морава“ А. Д — Љубић, Кожарска радња „Морава“, Аутоматски парни млин „Павле Брушија и синови“, цигларско-црепарска индустрија, банке, земљорадничке задруге, занатске радње и задруге, трговинске и угоститељске радње.²⁶ Том приликом окупатор је преко Фелкомандантуре 816 из Ужица и локалних органа власти прикупио податке о броју запослених лица по предузећима, врсти производње, снабдевености сировинама, главним потрошачима дотичних производа и техничкој способности. Војни заповедник за Србију, (преко домаћих органа власти) дозволио је рад предузећа са мање од 20 запослених, а потом и онима са преко 20 радника, (уз посебно одобрење).²⁷

Поред свих настојања није, ипак, обезбеђен привредни динамизам. Заправо, привредни живот у граду скоро је замро. Велики број људи био је без посла. Нестацице робе, сировина и средстава за живот била је свакодневна појава. Економске прилике у граду постајале су све тежим. Међутим, и поред свих тешкоћа, у неким предузећима и радњама радило се и производило, продавало, куповало, обављане су извесне услужне делатности у занатству, угоститељству и другим делатностима. Покушаћемо да осветлимо привредну делатност у то време.

„ЈЕЛИЦА“ А. Д. у Чачку, произвођач и дистрибутер електричне струје, запошљавала је 1941. године 16 радника, међу њима и две жене. Располагала је са једним дизел-мотором и генератором МАН бр. 46747 — 751 од 225 КС, који је служио као резерва у случају квара на далеководу од Крагујевца. За рад овог мотора било је потребно месечно 5.000 кгр нафте и 45 кгр моторног уља. „Јелица“ је, као дистрибутер, продавала електричну струју грађанима, привреди, па и немачким властима (о чему говори један сачувани рачун, мада није утврђено да је од њих био и плаћен).

Ова електрична централа производила је струју за потребе грађана и привреде у слободном Чачку 1941. године. У недостатку

нафте Станимир Арсенијевић, професор хемије, справљао је смешу од бензина и још неких хемикалија, која је коришћена за погон овог мотора.²⁸

После поновног доласка окупатора у Чачак „Јелица“ А. Д. је 24. децембра упознала Начелство среза трнавског да је од партизана остало у магацинима око 1.500 литара петролеума, мешавине нафте са бензином, затим да је акционарско друштво оштећено, „јер је дизел мотор експлодирао њиховом непажњом“, па је „нанета штета од неколико стотина хиљада динара“. „Јелица“ је молила да прода овај петролеум „као малу накнаду за причињену штету“. Начелник среза трнавског је својим решењем од 25. децембра 1941. одобрио „Јелици“ да може продати пронађену количину петролеума по цени од девет динара по литру, с тим што се „има извршити испорука“ Градској општини у Чачку — 300 литара, и сеоским општинама (Трнава, Паковраће, Јездина, Заблаће, Горичани, Слатина, Жежевица и Лазац) по 150 литара.²⁹

Преписка у вези наводно повећаних трошкова за производњу електро-енергије и њиховог покрића не завршава се ни после распродаје петролеума.

„Јелица“ А. Д. је 25. децембра 1941. тражила повећање цена. Министарство народне привреде — Комесаријат за цене и наднице, писмом од 25. фебруара 1942, одобрило је повећање цена електро-енергије од 50 до 900 одсто, зависно од врсте потрошача (по струјомеру, паушално, улично осветљење, мотри, термичке инсталације и други) од 1. децембра 1941. до 20. маја 1942. године.³⁰

У вези са повећањем цена настао је вишемесечни рат између „Јелице“ А. Д. и Градског поглаварства. У овај сукоб, укључила су се министарства и тадашњи председник српске владе Милан Недић.

Градско поглаварство није, наиме, прихватило ретроактивно повећање цена. „Јелица“ је 4. маја 1942. тражила интервенцију Генералног пуномоћника за привреду у Србији. У писму се истиче да је преузимана електрична струја од Фабрике хартије за потребе града од децембра 1941. до априла 1942. услед неисправности електричног вода од Вреоца до Чачка. За преузету електричну енергију од Фабрике хартије „Јелица“ је морала да исплати 400.000 динара и да ту вредност наплати од Градског поглаварства и осталих потрошача. Међутим, испречиле се велике тешкоће, које се наводе у овом писму:

„1. Општина Чачак имала би да нам за осветлење улица и канцеларија у децембру/јануару исплати око 70.000 дин. али устеже се под различитим изговорима да ту исплату изврши.

2. Многи приватни потрошачи устежу се да изврше исплату под изговором, да струју нису они потрошили него припадници немачке војске и српске државне страже, који су код њих становали.

3. Други потрошачи протестују, што ми повишену цену тражимо унатраг.

Да би нашим обавезама према Фабрици хартије могли удовољити и струју произведену у Фабрици хартије даље делити, молимо да се Градском поглаварству у Чачку изда наређење, да наш рачун за струју без отезања подмири и исто временом позове потрошаче струје у Чачку, да исплати наше рачуне за струју. Они потрошачи, код којих су били смештени војници нека се ради оштете обратe на Градско Поглаварство.

Исто временом молимо, да се месној Команди у Чачку изда упуство, да се стара да Градска општина изврши то наређење.“³¹

Као што се види, овде се директно тражи подршка од немачких власти, па и Орте команде у Чачку.

Генерални пуномоћник за привреду у Србији, неким чудом, био је веома експедитиван, што је резултат, види се, и наклоњености према „Јелици“. У свом писму од 8. маја 1942, упућеном Министарству унутрашњих послова у Београду и Окружном начелству у Краљеву, он је тражио да се код општине у Чачку посредује како би она удовољила обавезама према „Јелици“ А. Д. Окружно начелство из Краљева већ 24. маја наложило је Градском поглаварству да изврши своје обавезе.

Градско поглаварство је писмом од 20. маја тражило од Министарства народне привреде да се не прихвати ретроактивно повећање цена електричне енергије. Оно 24. јуна упознаје Генералног пуномоћника за привреду у Србији да наводи „Јелице“ А. Д. у писму од 4. маја нису тачни, јер је „Јелица“ тек 15. маја доставила своје рачуне, па је хтела да створи утисак како општина и грађани Чачка не поштују издата наређења Генералног пуномоћника. Општина и „Јелица“ закључиле су уговор за снабдевање вароши електричном струјом до 1945. Овим уговором општина је дала „Јелици“ А. Д. концесију за експлоатацију земљишта бесплатно, с тим да она даје струју вароши и свим приватним и индустријским постројењима по предвиђеним ценама. Овим уговором предвиђено је да се цене могу повећавати само у споразуму са општином и да општина може исплатити рачуне само по старим ценама, јер је тако Министар финансија, по буџету за 1942, одобрио, напомињући да је општина „опљачкана од стране комуниста са 1.500.000 дин. готовог новца као и упропашћена јој је сва имовина“.³² Истовремено, општина мора да заштити привреднике који

се жале на „Јелицу“ А. Д, која тражи наплату струје уназад, каже се у писму Градског поглаварства.³³

Градско поглаварство се с правом супротставило захтевима „Јелице“, али су истовремено изнети и нетачни подаци о наводној пљачки од стране комуниста. Међутим, Генерални пуномоћник за привреду у Србији, у писму од 11. јула 1942, упућеном председнику градске општине у Чачку, између осталог, каже:

„Упозоравам вас на то, да моје решење представља једно опонумође „Јелици“ А. Д. да повећање цена спроведе и моје решење је уједно и наређење вама да плаћате. Орсткомандантура је о овом поступку извештена, и предузеће мере, ако се и даље плаћању противите“.³⁴

Министарство народне привреде — Комесаријат за цене и наднице поново је писмима упозоравало Градско поглаварство на извршење наређења Генералног пуномоћника за привреду у Србији.

Са овим се не завршава овај спор. На седници општинског већа од 25. јула 1942. године решено је да се пошаље посебна делегација Градског поглаварства с циљем да предузме одређене мере код тадашњег председника српске владе Милана Недића. Делегација (Јаков Брушија, Милан Јовановић, Јарослав С. Павловић, М. С. Поповић, Радомир К. Цвијовић, Радивоје М. Томашевић и Живојин В. Вујадиновић) је предала писмо председнику Министарског савета, армијском ђенералу Милану Недићу. Писмо је заведено у кабинету 28. јула 1942. у њему се даје детаљна генеза догађаја у вези с повећањем цена електричне енергије, а посебно се истиче да су у октобарско-новембарским догађајима 1941. године електричну централу држале „илегалне власти“ и да су за то време исплатили особље централе из средстава општине. (Не ради се, наравно о илегалним властима, већ о потпуно легалном органу власти, тј. Народнослободилачком одбору, који је деловао и радио у слобдном Чачку 1941. и који је на својој седници од 10. октобра донео одлуку о секвестрацији Електричне централе „Јелица“ А. Д.). Значајно је истаћи — што ова делегација у поменутом писму наводи — да је „Јелица“ наплаћивала, по повратку окупатора, утрошену струју у октобру и новембру 1941, иако је револуционарна власт обезбеђивала погонско гориво и исплаћивала особље. Ова делегација тражила је од Недића да се заузме за Чачак и ослободи га од плаћања повишених цена за протекло време, с тим што би убудуће плаћало по вишим ценама електричну струју. Уследио је долазак два референта из Министарства народне привреде, који су утврдили да су „намештеници електричне централе за време партизан-

ске владавине примили двоструке плате: из општинске благајне и од друштва „Јелица“ А. Д.³⁶ Друштво је за то време имало ефективне издатке од 98.942 динара, а убрало је за та два месеца (мисли се на остварене приходе) 109.438 од укупно 116.616 динара, на коју је суму испоставило рачуне. О свему овоме је Министарство народне привреде обавестило Недића наводећи да се ради о привременом повећању цена (до 20. маја 1942) када је поново успостављен вод са централом Електро-Макиш и да од тада општина нема никаквих замерки на цене.

У међувремену Фабрика хартије тражила је од Привредног вођства у Земуну да интервенише у смислу наплате дуговања „Јелице“, које је износило преко 1.000.000 динара. „Јелица“ је пристала на исплату целокупног рачуна, у две рате, до 15. августа 1942. под условом да Привредно вођство интервенише код потрошача и тако обезбеди њена потраживања. После овога Привредно вођство дало је налог ортскоманданту да нареди општини и грађанима исплату рачуна за утрошену струју.

Након овога Градско поглаварство добило је одлуку Министарства народне привреде-да се закључи наплата електричне енергије за октобар и новембар 1941. године и да се наплаћен вишак изнад 98.942 динара за поменуто раздобље у износу од 10.496 динара пребије са дуговањем Градског поглаварства за доцније месеце.³⁶

Градско веће општине у Чачку, на својој седници од 10. октобра 1942. године, пошто је исцрпило, по свој прилици, све своје могућности, донело је закључак да исплати суму која се од ње тражи по рачунима, али је задржано право да се, кад прилике дозволе, ово питање поново покрене ради ревизије већ утврђених цена и повраћаја више наплаћеног износа за струју.

Са овим је вишемесечни спор разрешен. Пошто је општина принуђена да плати дуг „Јелици“ А. Д. у износу од 480.000 динара, она је, да би дошла до потребног новца за исплату дуга, огласила 10. октобра 1942. да продаје плацеве у Чачку преко пута Болнице и у Алваџиници.³⁷

„Јелица“ А. Д. се и даље залагала да прода што више електричне енергије, па је по добијеној сагласности од Ореткомандантуре у Чачку обавестила грађане, преко Градског поглаварства, 14. октобра 1942. да је дозвољена употреба електричног осветљења у становима и после 20 часова, тј. после полицијског часа.³⁸

У Електричној централи „Јелица“ А. Д. 1943. године било је запослено девет радника и службеника, што је мање него у 1941. У то време управник је био Миодраг Наумовић.³⁹

У 1944. години, приликом борби за коначно ослобођење земље, оштећен је далековод од Крагујевца до Чачка, па је по ослобођењу града извесно време електричну струју испоручивала термоелектрана Фабрике хартије.

ВОЈНО-ТЕХНИЧКИ ЗАВОД „ЧАЧАК“ производио је инжењеријску опрему. Од 1935. године почела је производња телефонских апарата, а потом монтажа и производња радио-станица. У Заводу је 1940. године било запослено 1.150 радника и службеника. Он је био веома добро технички опремљен. На почетку рата Завод је покушао да изврши дислокацију својих капацитета, па је натоварена у 14 железничких вагона најсавременија опрема, коју је окупатор запленио у железничкој станици у Пазарићу. За време рата Завод није ништа производио, изузев у време 58 дана слободе у Чачку 1941. године када је радило 110 радника у столарској и браварској радионици, ливници и на оправци телефонских апарата. Овде су, тада, изливане ручне бомбе и тела тромблонских мина.

За време рата окупатор је сву производну опрему из Завода транспортовао у Немачку. Са овом опремом враћена је у Немачку и термоелектрана, која је испоручена Заводу тридесетих година на име ратне репарације, тј. штете из првог светског рата.

Према налазу комисије за процену ратне штете 1945. године, утврђено је да је Завод претрпио штету у износу 7.928.386,57 US долара. Процењени су и губици у дохотку у износу од 3.485.606,90 америчких долара, рачунато по његовој вредности из 1941. године.^{39а}

ФАБРИКА ХАРТИЈЕ производила је квалитетне врсте папира. Уочи рата остваривала је обим производње од 3.500 тона папира годишње. Фабрика је 1941. године имала 175 радника, од чега 51 жену.⁴⁰ Фабрика је за време рата радила, као и за време 58 дана постојања слободне територије 1941. године. (Тада је производила новинске врсте папира и посебне папире за санитарске потребе).⁴¹

У току рата производња је била намењена окупаторским властима и за потребе њихове привреде.

Фабрика хартије својим писмом од 9. априла 1942. ставила је приговор Поглаварству на уведено трошарину за 1942. годину од по 5.000 динара месечно. Истовремено, одбила је да плати троша-

рину за октобар и новембар 1941. истичући да су тада фабриком управљали комунисти и да је, услед тога, претрпљена вишемилионска штета.⁴² Градско поглаварство је, на седници од 27. априла 1942, ослободило Фабрику хартије паушалне трошарине за октобар и новембар 1941. године. Иначе, констатација управе фабрике о вишемилионској штети неприхватљива је. По ослобођењу Чачка, 1. октобра 1941, револуционарна власт организовала је привредни живот, па самим тим и рад Фабрике хартије. За 58 дана слободе произведено је 35 тона папира и прерађено 60 тона од раније остварене производње, што је, по тржишним ценама, износило тадашњих 1.025.000 динара.⁴³ Тада је НОО исплатио плате радницима Фабрике хартије за два месеца у износу од 53.840 динара,⁴⁴ што говори да се не ради о више милиона. Уосталом, то и није била штета. Средства за рад и роба нису уништени. Они су само променили власника. Употребљена су за потребе друштва: Народноослободилачки одбор Чачка донео је, између осталих, одлуку о национализацији Фабрике хартије.

Фабрика хартије је од 1. децембра 1941. до 20. маја 1942. производила електричну енергију за потребе града и немачких војних јединица (до поправке далековода Београд—Крагујевац—Чачак). У том периоду скоро и да није обављена редовна производња папира пошто је највећи део погонске енергије употребљен за производњу електро-енергије. У другом полугођу 1942. производња је нешто интензивнија и тада је било запослено 208 радника (од чега 55 жена и 19 чиновника), што говори да је број запослених повећан за 19 одсто у односу на стање у 1941. години. Међутим, и поред повећаног запошљавања, Фабрика је у 1942. години остварила пословни губитак у износу од 2.952.661,24 динара. На овакав финансијски резултат утицале су и велике залихе, које су 31. децембра 1942. износиле 468 тона папира (или 6.133.193 динара), што је продато, односно оприходовано у 1943. години. Да су ове залихе у 1942. години биле само за 50 одсто мање, фабрика би остварила позитиван финансијски резултат. Ову констатацију потврђују и подаци о залихама готове робе на крају 1943. године, које су биле мање за 60 одсто него на крају 1942.⁴⁵

Фабрика хартије је у току 1943. године остварила следећи финансијски резултат:⁴⁶

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧКУ ЗА ВРЕМЕ РАТА ОД 1941. ДО 1945. ГОДИНЕ

Бруто приход		дин. 49.633.889,77
Подвози, бонификације и уговорне и призн. таксе		дин. 946.243,35
Промет робе	1.773.828 кгр.	дин. 48.687.646,42
Залихе 1. 1. 1943.	467.909 кгр.	дин. 6.133.193.
	1.305.919 кгр.	дин. 42.554.453,42
Залихе 31. 12. 1943.	114.667 кгр.	дин. 2.556.588.
Производња	1.420.586 кгр.	дин. 45.111.041,42
Трошкови производње		дин. 31.474.115,16
ДОБИТ		дин. 13.636.926,26
Расподела добити је извршена на следећи начин:		
Режиски трошкови и камате		дин. 2.718.047,81
Порез		дин. 7.233.663,15
Отпис пропалих тражбина, односно ненаплативих потраживања		дин. 683.541,53
Амортизација		дин. 2.304.532.
Чист добитак		дин. 697.141,77
СВЕГА		дин. 13.636.926,26

У 1943. години наднице радника, кумулативно, по месецима расле су по просечној стопи од 8,4 одсто. Ово је последица номиналног раста плата радника или повећаног запошљавања. Вероватно — једног и другог, с обзиром на знатно повољнији финансијски резултат но у 1942. години.

Као што се види, фабрика је у току 1943. године остварила позитиван финансијски резултат, из кога је покрила отписано потраживање од „Јелице“ А. Д. у износу од 683.541,53 динара за испоручену електричну енергију у 1941/42. години. Ову одлуку донела је Скупштина акционара, одржана 10. августа 1944. у Београду. Истовремено је донесена и одлука да се остварена чиста добит од 697.141,77 динара употреби за покриће губитка из 1942. године. У вези с губитком, оствареним у 1942. и његовим делимичним покрићем по завршном рачуну за 1943. годину, треба истаћи и то да је Фабрика хартије имала велике трошкове због производње и испоруке електро-енергије за потребе града преко „Јелице“ А. Д. О томе је фабрика писала Градском поглаварству 9. априла 1942. године:

„Познато вам је да, по наредби немачких власти, дајемо струју „Јелици“ А. Д. за осветлење града Чачка од 1. XII. 1941. У ту сврху до сада смо утрошили близу 2.000.000 динара, а од „Јелице“ А. Д. нисмо примили, изузев у неколико наврата по 10 до 15.000 динара по наредби немачке команде, ни паре. Услед тога задужили смо се код пријатеља у чаршији и поред тога остали смо дужни сељацима за лиферовани угљ (овде се углавном радило о испоруци угља из „Дучаловца“, Ртари — примедба ЈД). И поред тога муку мучимо око плаћања радника који раде на давању струје „Јелици“ А. Д.“⁴⁷

Ови подаци потврђују да је губитак у 1942. години резултат умањене реализације, повећаних залиха папира и повећаних трошкова производње електричне енергије за потребе града. Уз то, „Јелица“ А. Д. није извршила обавезе плаћања. Отписивање потраживања од „Јелице“ истовремено указује да и општина чачанска није у целости извршила своје обавезе за плаћање разлике у цени електро-енергије.

На седници Скупштине акционара, у августу 1944. године, истакнуто је да је фабрика крајем 1943. такође приморана да производи електричну енергију за потребе града, коју је дистрибуирала „Јелица“ А. Д. и да су због тога велики трошкови пословања. Затим је наглашено да се фабрика бори са великим тешкоћама у погледу снабдевања сировинама и угљем. Устед ових потешкоћа, Фабрика хартије је у 1943. години произвела само 1.421 тону папира, што представља око једне трећине њеног производног капацитета.

Стање и обим производње, самим тим и финансијски резултат у 1944. години, могли су само бити мањи него у 1943. пошто Фабрика хартије није радила у току целе 1944. услед ратних дејстава и, крајем године, борби за коначно ослобођење земље. У то време фабрика је оштећена за око 10 одсто капацитета. После ослобођења Чачка, у децембру 1944. године, Фабрика хартије је брзо оспособљена за рад и извесно време производила је електричну струју за потребе града, а у производњи папира оставривала је велике резултате.

ПАРНА ПИВАРА КРЕН И СТАНКОВИЋ А. Д. у Чачку била је позната фабрика за производњу пива, слада и леда у западној Србији. У 1928. години извршена је потпуна реконструкција, односно набављена је нова опрема за производњу пива из Чехословачке. Економска криза од 1929. до 1933. нарочито је погодила ову фабрику. Услед пада животног стандарда људи смањена је потражња пива. Задњих шест година у четвртој деценији пивара је стално пословала с губитком. Ово је утицало да дође у тежак финансијски положај. Пивара је почетком 1940. године дуговала банкама и добављачима 4.219.112, а Пореској управи у Чачку 735.669 динара за државни порез, таксене казне и државну трошарину.⁴⁸

Пивара је за време окупације искључиво производила пиво за немачку војску, а лед и нуз производи од слада продавани су угоститељима и грађанима. Укупно остварена бруто вредност за продато пиво за време окупације износила је 13.766.338 динара. Не-

ма података о оствареном нивоу производње пива од 1941. до 1944. године. Сасвим је извесно да ово предузеће за време рата није радило пуним капацитетом. На ово је утицало више фактора, међу којима и недостатак стручних кадрова — пивараца, као и боравак сувласника инжењера Светолика Станковића у ратном заробљеништву. Стручних радника било је мало.⁴⁹ С пролећа 1942. у списку радника налазе се следећи: Павле Гавриловић, благајник; Станко Стела, књиговођа; Танасије Илић; магационер; Ацо Чубрић, механичар; Младен Недељковић, машиниста; Петар Марковић, ложач; Тихомир Костић, кочијаш, и радници: Илија Цветић, Ратко Милинковић, Рајко Петровић, Божидар Гавриловић, Миладин Јанковић, Светозар Дрмановић, Миливоје Јакић и Алекса Радовић.⁵⁰

За време окупације у овом предузећу није било никаквих инвестиција. Према комисијским извештајима од после рата, ово акционарско друштво претрпело је ратну штету од 1.938.840 предратних динара. Пивара је имала изгубљену добит за време рата од 1.000.000 предратних динара.⁵¹ Услед оваквих штета, губитака и непотпуног коришћења капацитета, пивара није остварила ратну добит, за разлику од неких других у земљи, који су, услед тога, сврставани у ратне богаташе.

„МОРАВА“ А. Д. у Љубићу било је индустријско предузеће које се бавило и банкарским пословима. Производило је 5 — 6.000 комада фалцованог црепа и 5.000 комада цигле дневно. Располагало је са модерном стругаром, у којој је могло дневно да се преради 10 м³ грађе. У свом саставу имало је и један, за оне прилике, модеран млин, капацитета 10.000 килограма мељаве жита за 24 часа. За све време рата предузеће је радило са знатно смањеним капацитетом. У њему је тада било запослено 12 — 14 радника.

Електрична црепана „ПАВЛЕ БРУШИЈА И СИНОВИ“ у Љубићу уочи рата извршила је нову реконструкцију: изградила је кружне пећи са 14 комора (које и данас служе) и високи зидани димњак. Капацитет ове циглане био је 6.000 до 8.000 комада цигле дневно, 10.000 комада бибер-црепа и око 8.000 комада фалцованог црепа за дан. У зимском периоду циглана није радила. Запошљавала је 20 — 30 сезонских радника. За време рата ово предузеће радило је са знатно смањеним капацитетом.

Поред ове, у Љубићу је радила и циглана ЛОЗАНИЋ, СТАНКОВИЋ и СТАНОЈЕВИЋ, која је била доста мањег капацитета.

Аутоматски млин „ПАВЛЕ БРУШИЈА И СИНОВИ“ у Чачку био је у власништву Јакова и Радослава Брушије. Произвођени су

разни типови пшеничног и кукурузног брашна. У млину је радило 10 — 15 радника, зависно од потреба производње и могућности продаје брашна.⁵² Купци су били углавном пекари и грађани Чачка и околине. Капацитет млина је био 2,5 до три вагона брашна дневно. У моменту окупације земље од стране Немаца, млин и све његове инсталације били су исправни. За време лета 1941. млин није радио услед немања жита за мељаву. За све време рата млин је радио повремено, са пар каменова, за приватну мељаву. У октобру и новембру 1941. млин је радио пуним капацитетом и дао велики допринос снабдевању грађана Чачка и шире околине и војних јединица.

После повећања цена електричне енергије, Аутоматски млин „Павле Брушија и синови“ доставио је Градском поглаварству преглед финансијског пословања за децембар 1941. и јануар 1942. године.⁵³

ИЗДАЦИ:

Плата месечара у децембру 1941.	дин.	18.695
Плата надничара у децембру 1941.	дин.	2.030
Пензионо осигурање чиновника за децембар	дин.	400
Огрев канцеларија за децембар 1941.	дин.	3.000
Плата месечара за јануар 1942.	дин.	18.695
Плата надничара за јануар 1942.	дин.	2.380
Уреду за осигурање радника за јануар 1942.	дин.	1.539
Пензионо осигурање чиновника за јануар 1942.	дин.	400
Огрев канцеларија за јануар 1942.	дин.	3.000
		<hr/>
		50.139
„Јелици“ за струју плаћену за децембар 1941.	дин.	1.994
„Јелици“ за струју за децембар 1941. и јануар 1942.	дин.	30.970,10
		<hr/>
Укупни издаци у децембру 1941. и јануару 1942.	дин.	83.103,10
Приход од прераде:		
У децембру 1941. просте мељаве	31.671 кгр. á 25 = дин.	7.917,75
У децембру 1941. беле мељаве	24.640 кгр. á 50 = дин.	12.320
У јануару 1942. просте мељаве	36.920 кгр. á 30 = дин.	11.076
У јануару 1942. беле мељаве	18.532 кгр. á 50 = дин.	9.266
		<hr/>
Укупни приходи у децембру 1941. и јануару 1942.	дин.	40.579,75
Рекапитулација:		
Бруто издаци	дин.	83.103,10
Бруто приход од мељаве	дин.	40.579,75
		<hr/>
Чист губитак	дин.	42.523,35

У ове издатке, како се каже у једном документу, нису урачунати подмазивање и хабање млина. Хоће се рећи да у трошкове

пословања нису укалкулисани амортизација и основно одржавање машина, односно млина. Као што се види, млин је радио у децембру 1941. и јануару 1942. далеко испод својих инсталисаних капацитета и то је основни разлог за пословање са губитком у ова два месеца. Хапшењем Јакова П. Брушије 1942. године, када је и стрељан од стране Немаца, ово предузеће практично престаје да ради, изузев за потребе грађана. За време рата млин је претрпео велику штету: по извештају од 2. јула 1945 — US \$ 474.294, а по извештају од 18. априла 1946. године — 1.791.260 динара, уз изгубљену добит — око један милион динара.⁵⁴ Предузеће није било ратни добитник, јер је радило са знатно мањим капацитетом од инсталираних. На завршетку рата млин није имао никаквих правних обавеза према другим фирмама, нити је био потражилац, изузев што је водио спор са Макишем А. Д. за скупо зарачунату електричну енергију за време окупације и до 31. децембра 1945. Што се тиче осталих обавеза, млин је уочи рата жирирао на меницама: Црепани и циглани Брушија и Спасић на дин. 900.000 и Кожарској радњи „Морава“ на 1.000.000 динара.⁵⁵ Интабулације на имовину није било. У првом полугођу 1945. године на млину су вршене поправке услед оштећења капацитета за време рата. За то време није вршена мељава, па је, услед тога, настао губитак у пословној 1945. години, који је износио 229.382. динара.

Кожарска радња „Морава“ у Атеници (позната као Фабрика коже) радила је све време рата. Најпре је производила опанчарски ђон. Затим је, у октобру 1941, почела производњу правог ђона. Након тога, ова радња производила је кожу за војничке цокуле и ципеле, такозвани „фикследе“ и „дурбокс“. Ово је омогућило да обућари и партизанске радионице буду боље снабдевени основним сировинама за производњу обуће. У овом предузећу за време рата радило је 11 радника,⁵⁶ а у 1944. и 1945. години — 20 радника. Капацитет производње био је 1.000 килограма ђона за месец дана.⁵⁷

Столарска задруга „БУДУЋНОСТ“ производила је намештај и грађевинску столарију. Услед недостатка грађе и смањених потреба, задруга је за време рата радила са веома смањеним капацитетом.

Столарска задруга „ЈУГОСЛАВИЈА“ бавила се израдом намештаја и грађевинске столарије. За време рата преживљавала је велику кризу услед немања сировина и посла, па је била и пред ликвидацијом.⁵⁸

ЖЕЛЕЗНИЧКИ САОБРАЋАЈ је уочи рата био веома развијен, а Чачак велика раскрсница железничких путева. Радиле су: Железничке станице у Чачку и Љубићу, Радионица за оправку кола у Љубићу, Ложионица у Љубићу, Друга секција за одржавање пруге, Секција за одржавање телеграфско — телефонских веза и друге мање установе. За време рата сви ови организациони делови су радили, али са знатно мањим капацитетом с обзиром на мање потребе привреде и грађана и веће прекиде у саобраћају. Ова врста саобраћајних веза више је служила за потребе окупатора. У току рата на подручју Чачка и околине било је више пута зарушавања пруге, пропуста, мостова и других железничких инсталација. У време постојања слободне територије 1941. године железнички саобраћај је био веома развијен. Тада су железничари показали сву виталност у успостављању и одржавању редовности саобраћаја.⁵⁹

ПОЉОПРИВРЕДНЕ ЗАДРУГЕ постојале су и на подручју Чачка. Уочи рата ове организације радиле су веома интензивно повезујући бројне пољопривреднике у пласману њихових производа и набавци средстава за рад. За време рата среске власти су настојале да прате рад ових задруга, па је у том правцу инсистирано на њиховим извештајима. Стиче се утисак да су задруге радиле са веома малим капацитетом услед недостатка средстава за рад, ограничености циркулације робе и капитала, великих реквизиција пољопривредних производа, недостатка основних, такозваних моно-плоских, артикала: соли, гаса, дувана и друге робе. У то време на подручју Градског поглаварства постојале су: Атеничка земљорадничка набављачко-потрошачка задруга СОЈ (са 234 члана и 235 удела од по 100 динара); Атеничка земљорадничка кредитна задруга СНЈ (са 58 чланова и 104 удела од по 100 динара); Атеничка земљорадничка сточарска задруга (нема података о броју чланова и удела), Чачанска земљорадничко-млекарска задруга СОЈ (са 180 чланова и 355 удела од по 200 динара), Јеличка земљорадничка виноградарска задруга СОЈ у Чачку (са 39 чланова и 642 удела од по 100 динара), Обласна земљорадничка набављачко-продавачка задруга СОЈ у Чачку (са 38 чланова и 42 удела од по 100 динара), Обласна земљорадничка произвођачка задруга СОЈ у Чачку (са 48 чланова и 160 удела од по 200 динара), Обласна земљорадничка произвођачка задруга СОЈ у Чачку (нема података о броју чланова и удела, са висином удела од по 200 динара) и Сточарско-живинарска селекцијска задруга СОЈ у Чачку (са 113 чланова и 125 удела од по 100 динара).⁶⁰

ПОСЛОВАЊЕ БАНАКА У ЧАЧКУ

Банкарска акционарска друштва у Чачку су уочи рата преживљавала велику кризу не могавши да се опораве после великих финансијских падова у периоду од 1929. до 1933. Последице тешке финансијске ситуације биле су: разлаз акционара, стечаји и престанак рада. То се догађало и у банкарству Чачка, изузев филијале Државне хипотекарне банке, која је радила све време рата. Заправо, из акционарских банкарских друштава, под налетом ратне стихије, почела су већа повлачења новца, уз губитке, што је водило ка стечају. Истражујући односе и кретања у финансијској сфери, покушаћемо да осветлимо рад и пословање банкарских организација у Чачку у току рата.

ЧАЧАНСКИ КРЕДИТНИ ЗАВОД је, на XXXIV редовном збору акционара, 23. марта 1941. године, усвојио извештај о пословању и завршни рачун за 1940. За учешће у раду на овом збору депоновано је 3.700 акција од по 100 динара. (Јарослав Павловић и Илија Павловић депоновали су по 1.000 акција). У извештају се каже да пословање у 1940. години није донело никакве користи, завод није улазио у нове послове, већ се сав посао састајао у прибирању материјалних средстава за исплату улагача, односно штедиша, којима је исплаћено 347.000 динара. Само овај детаљ говори да се банка уочи рата нашла у великим финансијским тешкоћама, односно неликвидности мада је остварена мања добит у износу од 83.087 динара. У извештају се види да се рачуна на повољан обрачун са Привилегованом аграрном банком по предатим земољрадничким портфељима у току 1941. године. На овом збору одлучено је да се од Министарства трговине и индустрије затражи одлагање обавеза на име позајмљених средстава за исплату улагачима за још четири године, тј. временско продужење трајања заштите, што је важило за све акционарске банке у доба кризе и заштите од пропадања, рачунајући од 22. фебруара 1942. Тада је овлашћена управа завода да, у случају потреба, може продати заводска имања и вредносне папире и да добијени новац употреби за исплату улагача.⁶¹ Дирекција за надзор над банкама у Београду, својим писмом од 17. јуна 1942. одобрила је продужење рада овом заводу, уз услов да се одрекне раније заштите и да повиси акцијски капитал.

На основу података из извештаја и завршног рачуна за 1941. и 1942. годину види се да је из 1941. у 1942. годину пренесено сумњивих потраживања у износу од 662.268 динара и да је у току

1942. од ове суме наплаћено 140.440 динара, што се позитивно одразило на остварење добитка у 1942. години; да је у 1942. пренети добитак из ранијих година износио 115.642 динара и да је у 1942. остварена добит у износу од 85.994 динара. Билансна сума у 1942. години износила је 3.744.761 динара.⁶² Ове извештаје усвојио је збор акционара, одржан 11. априла 1943. На овом збору учествовало је 14 акционара са 4.180 депонованих акција. Акционар Јарослав Павловић располагао је са 2.410 (лично и по основу заступања других акционара) или 58 одсто од укупно депонованих акција. На другом месту био је Илија Павловић, који је располагао са 1.530 акција или 37 одсто. На овом збору акционара, с обзиром на интензивније прикупљање новчаних средстава, констатовано је да је 31. децембра 1942. било у заводској благајни 354.494,75 динара. На основу позитивног стања у пословању, завод је, према одлуци Министарства народне привреде од 18. децембра 1942, испао испод заштите. По захтеву Дирекције за надзор над банкама да завод увећа акцијски капитал, збор акционара је, уствари, одбио овај захтев, с тим што је донео мудар закључак:

„Збор је узео у разматрање овај предлог па је нашао: да је заводским правилима, чл. 3, предвиђено да се капитал Завода који је при оснивању износио свега 100.000 динара повремено повећава до 1.000.000 динара и да је до сада капитал повећан на 500.000 динара, па решава да се капитал овог завода повећа од 500.000 на 1.000.000 динара чим се прилике среде и чим се покаже потреба за пласман већег капитала“.⁶³

После краћег времена акционар Илија С. Павловић се 18. октобра 1943. обратио писмом управи Чачанског кредитног завода с предлогом да се сазове ванредна скупштина ради фузионисања или његове ликвидације. Овај акционар, поред осталог, писао је:

„Управи завода познато је да је у нашем Заводу а и у осталим овдашњим банкама, банкарско пословање потпуно замрло, јер наш завод а верујем и остале банке већ пуних десет година не обављају никакве нове послове те је потпуно излишно и погрешно фузионисати се и стварати нове банке без изгледа на просперитет, јер сви банкарски послови по свим изгледима прелазе у државне руке“.⁶⁴

Након овог предлога одржан је 7. новембра 1943. ванредни збор акционара. Учествовало је 12 акционара са 4.180 депонованих акција. Тада је донесена одлука да се Завод престаје бавити банкарским пословањем, изузев што ће ликвидирати старе банкарске послове. Затим одлучено је да се Завод убудуће бави само трговачким пословима под називом „Овчар и Каблар акционарско дру-

штво за трговину“ у Чачку. На овај начин престао је да ради Чачански кредитни завод као банкарска организација.

Видећемо да је и нада у трговину изневерена. Није ишло лако ни са трговинским пословањем. На редовном збору акционара, 14. маја 1945, показало се да је пословање новоформираног трговинског акционарског друштва у 1944. години завршено са губитком.⁶⁵ У ратно доба, када је била ограничена циркулација робе и новца на уском подручју и веома слаба економска моћ грађана, није се могло више ни очекивати.

ЧАЧАНСКА ЗАДРУГА А. Д. одржала је свој последњи ми-рnodопски збор акционара 30. марта 1941. Преседавао је председник Управног одбора Војислав Ерић са 943 акције, што говори да је располагао са 66 одсто од укупно депонованих.⁶⁶ На овом збору усвојен је, поред осталог, завршни рачун за 1940. годину, у коме је констатован добитак од 48.729 динара, који је пренет у 1941. Међутим, о даљем пословању овог банкарског акционарског друштва није ништа познато, јер још није пронађена никаква документација.

ЧАЧАНСКА ИЗВОЗНА И УВОЗНА БАНКА, на својој XXI редовној скупштини, 23. марта 1941, донела је, поред осталих, и одлуку да се основна главница од 2.500.000 динара, подељена на 5.000 акција од по 500 динара номиналне вредности, смањи на 500.000, при томе што ће се сваком имаоцу акција исплатити 400 динара по акцији и свести на вредност 100 динара номиналних.⁶⁷ Био је то почетак краја на само 15 дана пред априлски рат. Извршено је свођење акција са 500 на 100 динара. У то време већ су биле присутне инфлација и депресијација динара. Треба напоменути да је улога ове банке у привредном животу била умањена, јер је већ по завршном рачуну за 1940. годину остварен губитак од 24.022 динара. Свим акционарима је постало јасно да се ближио крај ове банке. Ово потврђује и изјава председника Управног одбора Миленка Љујића, који је, у извештају на овом скупу, између осталог, рекао:

„Као што је познато, ово критично и мутно стање у земљи много омета рад уопште, а новчане установе понајвише погађа, да се у опште не може радити. Стога наша банка постепено исплаћује своја дуговања и приступа ликвидацији. Све своје улагаче банка је исплатила, једини дуг који приводи крају то је Народне банке“.⁶⁸

После априлског рата престала је већа активност ове банке. Била је то последица насталих губитака, исплате акцијског капита-

ла и замене новца, а посебно смрти Миленка Љујића, председника Управног одбора, који је имао највећи број акција. Финансијски падови ове банке вероватно су били пресудни да Дирекција за надзор над банкама у Београду донесе своје решење, од 17. јуна 1942. године, којим је наређена ликвидација Чачанске увозне и извозне банке у Чачку.⁶⁹ Ова дирекција је 7. октобра 1943. године писала Државној хипотекарној банци — Филијала у Чачку да је донела одлуку да се ликвидација Чачанске извозне и увозне банке у ликвидацији из Чачка спроведе према предвиђеним прописима и да се за ликвидатора одређује Државна хипотекарна банка — Филијала у Чачку.⁷⁰

ЧАЧАНСКА ОБЛАСНА БАНКА је од 1936. до почетка рата остваривала велике губитке. Није се могла опоравити после велике економске кризе од 1929. до 1933. Са перманентним губицима није могла да настави значајније пословање. Уочи рата пословање се свело на обезбеђење средстава за исплату штедних улога, што је указивало на њен крај. Тако је и било. Радојко Солујић, председник Управног одбора (с највећим бројем акција), није прихватио функцију председника Градског поглаварства у Чачку 1942. године,⁷¹ после чега је најчешће боравио у Београду. Од тада се губи сваки траг о раду и пословању. Заправо, још нису пронађена документа о формално-правном престанку рада ове банке.

ДРЖАВНА ХИПОТЕКАРНА БАНКА-ФИЛИЈАЛА у Чачку основана је као агенција ДХБ — Филијала из Ниша 1922 године да би од 1. новембра 1940. добила статус филијале.⁷² Основни вид пословања био је: прикупљање слободних новчаних средстава путем депозита и штедних улога, промет хартија од вредности, одобравање кредита на основу хипотеке непокретне имовине уз обавезну интабулацију код првостепеног суда у Чачку. Ова банка је одобравала кредите и акционарским банкама и управним установама.

За време рата ова филијала интензивно је радила на наплати својих потраживања. Одобравала је и кредите, мада не интензивно. Пронађена су и документа из којих се види да су вршене интабулације на непокретно имање зајмотражиоца код Среског суда у Чачку. Ова банка, писменим путем, опоменула је Градско поглаварство у Чачку да у року од месец дана исплати остатак дуга у износу од 864.739 динара с интересом од 1. јануара 1942. године, а у противном ће наплатити своја потраживања егзекутивним путем.

Из благајничког дневника види се да су преко ове филијале за време рата пословали: већи број трговаца, неколико земљорад-

ничких задруга и неке установе. Радило се о уплати отплата по ранијим кредитима, подизању штедних улога, подизању новца са отворених акредитива, исплатама по одобреним кредитима. Дневни промет благајне у 1944. години кретао се од 180.000 до 2.000.000 динара.

Филијала је водила и неке фондове правних субјеката. Пропађена су извесна документа о вођењу „Ветеринарског фонда Округа краљевачког“. Банка је примала уплате у овај фонд од свих општина са подручја округа. О примљеним уплатама обавештавано је Окружно начелство у Краљеву.⁷³

Из Централе ДХБ у Београду повремено су упућивани поједини службеници на испомоћ у Чачак. У овој банкарској организацији 1944. године радило је 13 службеника.⁷⁴

Одмах по ослобођењу Чачка (3. децембра 1944) Државна хипотекарна банка, Централа у Београду, писала је 9. децембра Филијали у Чачку, по доносиоцу Миладину Ђирићу, правном саветнику, да се, по наредби Врховног штаба, имају ослободити пословне просторије и вратити инвентар (ова формулација је важила вероватно за све филијале, пошто су код неких биле заузете просторије од НОВЈ, примедба ЈД), како би могао почети рад. По Миладину Ђирићу послато је и 500.000 динара за почетак рада. У писму је наглашено да ће остатак потребног новца добити са жиро-рачуна Народне банке. Затим се каже да интересне стопе остају исте. Овим писмом дато је и овлашћење Филијали да може вршити мање издатке у оквиру свог делокруга, а за веће мора тражити претходну сагласност од Централе. Наглашено је да имају право на плату за новембар они службеници који су, поред плате, примили окотбарску помоћ. Стигла су и извесна финансијска упутства.

На основу овога, изводи се закључак да је ДХБ — Филијала у Чачку после ослобођења почела да ради око средине децембра 1944.⁷⁵

УГОСТИТЕЉСТВО

У Чачку је уочи рата радило око 80 угоститељских радњи (хотела, гостионица, кафана, крчми, бифеа, народних кујни). У току рата било је извесних осцилација у њиховом броју. Окупаторске власти су нарочито мотриле на рад и понашање власника ових радњи, као и на боравак људи у хотелима и ресторанима. Градско поглаварство издало је наредбу, коју су на потпис примили сви хо-

телијери, да се у хотелима и кафанама не могу издавати преноћишта пре него што се добије дозвола.⁷⁶ Затим је, уз потпис, свим власницима угоститељских радњи наређено да радио-апарате (ако их имају) морају сваког дана укључивати за време преношења вести које даје Радио-Београд на српском језику. „За време преноса ових вести под лично одговорношћу имаоца дотичне радње мора у локалу владати мир и тишина и за то време келнери не смеју наплаћивати рачуне, а гости не смеју дизати вику и галаму“.⁷⁷

У циљу остваривања пуне контроле над радом хотела и гостионица градске власти су извршиле попис ових радњи у фебруару 1942. године, из кога се види:

1. Хотел „Српски краљ“ (власник Рашо Гавровић) имао је 14 соба са 20 кревета, али није издавао преноћишта због руинарања зграде и намештаја; имао је дозволу...

2. Гостионица „Никшић“ (власник Саво Вујовић, Краља Милана ул. бр. 15) имала је три собе са шест кревета; због оправке зграде и намештаја није примала госте на преноћиште; имала је дозволу Градског поглаварства у Чачку од 11. октобра 1940.

3. Кафана „Рудник“ (Краља Милана ул. бр. 72, власник Александар Јовановић) имала је једну собу са два кревета, није примала госте на преноћиште због напуштања радње, дозволу није имала.

4. Кафана „Балкан“ (Краља Милана ул. бр. 82, власник Момир Милинковић) имала је две собе са два кревета, али дуже времена није примала на преноћиште, јер је власник мислио да откаже дозволу.

5. Хотел „Крен“ (Александрова ул. бр. 18, власник Милош Митровић), имао је намештених 10 соба; у пет су становали немачки официри, а других пет са седам кревета издаване су (за кревет 40 динара). Хотел је био прве класе; имао је дозволу Банске управе од 30. септембра 1935.

6. Хотел „Русија“ (Александрова ул. бр. 3, власник Љубица Миливојевић) имао је четири собе за преноћиште, у којима су били настањени Немци; имао је дозволу Банске управе; то је другоразредни хотел.

7. Кафана „Париз“ (Хајдук Вељкова ул. бр. 4, власник Богдан Спасовић) није издавао преноћишта; у собама су се налазили одреди српске војске; дозволу је имао Банске управе од 8. маја 1937; другоразредни намештај.

8. Приватна кућа Јездимира Сталовића (Хајдук Вељкова ул. бр. 10) имала је две собе са шест кревета; дозволе нема мада је тражена; намештај треће класе; наплаћивано је 30 динара за кревет.

9. Хотел „Србија“ (Марвени трг, бр. 2, власници Борисављевић и Васовић) имао је шест соба са 12 кревета; наплаћивано је за кревет 40 динара; хотел другог разреда, посебну дозволу није имао, већ само гостионичарску.

10. Кафана „Македонија“ (Цара Лазара ул. бр. 1, власник Милија Бојовић) имала је две собе са по два кревета (наплаћивано је по 30 динара једно ноћење, а са горивом 40 динара); тражена дозвола за рад; одговарала је преноћишту трећег разреда.

11. Гостионица „Касапска касина“ (Обилићева ул. бр. 12, власник Радисав Ивановић) имала је три собе са шест кревета; ноћење — 30 динара, а са горивом 40 динара; дозвола поднесена на одобрење, одговарала је преноћишту трећег разреда.⁷⁸

У овом попису не помињу се хотели „Лазовић“ и „Касина“. Хотел „Лазовић“ био је затвореног типа, искључиво за Немце. У хотелу „Касина“, у свим собама биле су избеглице, а у ресторану кухиња за избеглице, где су се они могли да хране или да носе храну кућама.

СНАБДЕВАЊЕ И ИСХРАНА СТАНОВНИШТВА

Уочи рата у граду су, поред индустријских капацитета, били развијени занатство, трговина, угоститељство и друге услужне делатности. На подручју града и среза трнавског уочи рата 234 занатске радње биле су учлањене у Занатско удружење Чачка.⁷⁹ Трговинских радњи је тада било у граду око 120. Од њих је 50 колонијално-балканских било овлашћено да, за време рата, могу продавати со.⁸⁰

У току рата затваране су старе и отворане нове радње. (Ово друго — у незнатном броју). У првим месецима окупације града већ су биле исцрпљене резерве индустријских и прехранбених производа, јер је дотур робе прекинут. У трговинама није се могло наћи текстилних производа, обуће и других потрештина. Један део робе трговци су склонили из радњи и продавали „испод руке“, односно замењивали за другу робу, нарочито за прехранбене производе. Трговинске продавнице, нарочито мануфактурне, биле су, скоро,

потпуно празне. На градској пијаци и око ње било је продаваца са бижутеријом и извесним ситницама и употребљаваним стварима, које су од случаја до случаја привлачили пажњу пролазника. У радњама с бакалско-колонијалном робом могло се понешто наћи. Ових радњи било је 50. Њих је Градско поглаварство овластило као малопродавце соли.

Занатство је у Чачку пре рата било веома развијено. Међутим, одмах после окупације земље и за све време рата, услед недостатка сировина, разних материјала и алата, занатство је стагнирало. Нарочито је био велики недостатак материјала у металној, кожној и текстилној грани. Занатске радње ових делатности скоро да нису радиле, изузев преправки и поправки старих ствари. У нешто повољнијој ситуацији били су опанчари, који су добро радили захваљујући Фабрици коже „Морава“ у Атеници, одакле су се добрим делом снабдевали опанчарским ђоном. Неки од њих и сами су штавили кожу. Занатлије су показале високу свест и виталност у време 58 дана слободе у Чачку 1941. године. Они су организовали више партизанских радионица.⁸¹

Снабдевање грађана прехранбеним производима било је више него тешко. Постојало је Одељење за исхрану града Чачка. У једном документу се говори да је овај одбор на 15.000 становника поделио од 15. децембра 1941. до 15. априла 1942. године 105.000 килограма хране и да је финансиран задуживањем код Државне хипотекарне банке (у износу од 1.000.000 динара).⁸²

О тешкоћама и ограничењима у снабдевању грађана најбоље говоре делови неких докумената.

Министарство привреде и исхране, преко Престојништва градске полиције у Чачку, 11. априла 1942. између осталог, наређује:

„У циљу рационалније и правичније расподеле постојећих залиха пшенице и кукуруза на сво становништво Србије до нове жетве, потребно је завести што већу штедњу. У ту сврху треба одмах смањити дневни оброк хлеба, односно брашна где се оно издаје, градском становништву у свим оним местима, где ово већ није извршено. Дневни оброк хлеба за градско становништво у будуће не може бити већи од 300 грама дневно, односно одговарајућа количина брашна. Од овога се изузимају оружани одреди и физички радници, чија ће се дневна порција хлеба одређивати према врсти рада који обављају“.⁸³

Окружно начелство из Краљева 10. априла 1942. године пренело је наређење Крајскокомандантуре „да је свака слободна продаја и куповина стоке за клање од 15. априла 1942. па даље забрањена“. Додато је:

„Куповина може се вршити само преко сточне централе. Одбори за исхрану појединих општина имају доставити своју потребу за сотку која се коље благовремено и претходно сточној централни, која тада преузима испоруку. Одбори за исхрану општина имају тада деобу стоке појединим месарама на основу спискова муштерија испоручити“.⁸⁴

Ма каква требовања да су слата, грађанство није добијало месо, већ само понекад нуз производе, а откупљено, односно реквирирано, месо преузимао је окупатор за своје потребе.

Одбор за исхрану издавао је књижице за снабдевање грађана прехранбеним артиклима. То је веома кратко трајало, јер се на њих није могло добити ових производа пошто их није било. Ако би се у неком делу града вршила расподела житарица, брашна или меса, стварани су велики редови и невиђене гужве. У Чачку је постојала и Набављачка задруга државних службеника, која се старала о снабдевању својих чланова. Окупаторске власти су од ове задруге запленили 900 килограма шећера. Савез набављачких задруга државних службеника из Београда, писмом од 1. априла 1942. тражио је од Градског поглаварства да се одузети шећер врати.⁸⁵

У граду је, у организацији Црвеног крста, радило хранилиште за сиромашну децу, у коме је свакодневно издавано преко 400 obroка хране. У великој нестацији грађани су приморани да замењују ствари из домаћинства за најнужније прехранбене производе. Пијаце су радиле, али јавне продаје прехранбених производа ретко да је било, јер нико није хтео да продаје храну по максималним ценама, утврђеним од стране Градског поглаварства или Начелства среза, већ само „испод руке“ и најчешће уз трампу производа за неке ствари или драгоцености.

Чачак је у тим тешким временима имао и једну олакшавајућу околност кад је у питању снабдевање грађана прехранбеним производима. Наиме, изван најужег центра града постојале су велике зелене површине између главних саобраћајница и појединих улица. То земљиште било је веома рационално коришћено или од власника или најближих суседа. Уз то, у већем броју дворишта коришћено је земљиште за сетву поврћа.

Црна берза је достигла невиђене размере. Велики број грађана бавио се недозвољеном трговином. На овај начин било је разне робе у промету: коже, обуће, текстила и дувана. Неки људи, уз велике ризике, путовали су и доносили из других крајева земље индустријске производе и замењивали их за прехранбене артикле.

У тим данима трговало се и са бугарским и немачким војницима. Од Бугара су куповане нарочито цигарете. Са Немцима је обављана размена, нарочито у другој половини 1944. године, разне робе: ракија и јабуке за шећер, обућу и одећу. Неки смелији грађани излазили су из блокираног града у оближња села ради набавке ракије. Тада је размењивано с Немцима: један литар ракије — шљивовице за три килограма шећера, један литар ракије за пар цокула или једна јабука за пет цигарета, а једна цигарета је, после тога, продавана нашим грађанима за 10 динара. Размена у другом правцу, са нашим сељацима, овако је обављана: један килограм шећера за три литра ракије. Зараде су биле велике, али ризик још већи.

У нимало лакшој ситуацији били су и становници околних села. Окупаторска власт издавала је наредбе о попису вршалица и воденица. Ујам се морао предавати властима. Разрези и нарезе по сваком домаћинству били су стална појава. Тачно је утврђено колико које домаћинство мора да преда пшенице, кукуруза, меса, масти и других производа. Поред такозваних редовних нареза, села су стално пљачкали Немци, Бугари и квислинзи. Услед тога, многа домаћинства нису могла да изврше своје обавезе по утврђеном разрезу и тиме су долазила у веома тешку ситуацију. Од стране окупаторске власти био је утврђен прогресивни разрез пшенице на произвођаче.

Наиме, они који би добили од 200 до 500 кгр пшенице, морали су да предају три до пет одсто; од 500 до 1.000 кгр — пет до осам одсто; од 1.000 до 2.000 кгр — осам до 12 одсто; од 3.000 до 4.000 кгр — 18 до 25 одсто; од 4.000 до 5.000 кгр — 25 до 35 одсто и преко 5.000 кгр — 35 до 50 одсто. Код још већег приноса — и преко 50 одсто. Испоруке су вршене одмах после вршидбе.⁸⁶ У једној наредби Начелства среза трнавског истакнуто је: „Сваки произвођач дужан је предати установи коју је одредила Житарска централа вишак пшенице, утврђен на основу Уредбе о овогодишњој вршидби и то: најмање $\frac{2}{3}$ — две трећине — до 15. септембра т. г. а преосталу $\frac{1}{3}$ — једну трећину — до 30. септембра 1941. године“.⁸⁷

Постојали су и допунски разрези. Тако је, примера ради, начелник среза трнавског наредио 1942. године председницима општина да при жетви и вршидби један одсто прикупе за избеглице и два одсто за сиромашно домаће становништво.⁸⁸ Биле су утврђене и цене жита: откупна цена пшенице франко железница или лагер предузећа — 400 динара за 100 кгр, а премија за испоруку до

30. септембра 1942. године — 100 динара за 100 килограма. По овим ценама, знатно нижим од тржишних и реалних, реквизирана је пшеница од сељака.

Свему треба додати и присилно узимање животних намирница од стране четника.

У општој несташици тешко је било доћи и до дувана. У једном писму Градско поглаварство обавестило је Среско начелство у Чачку:

„Тачно бројно стање пушача на територији овог Поглаварства тешко је одредити. Ако би смо за мерило узели бројно стање издатих купона за снабдевање дуванским артиклима, а које до сада износи 1.460 мушких пушача, то, на овај начин добијамо бројно стање пушача ни у пола не представља стварно бројно стање, пошто постоји још врло велики број пушача који се нису снабдели поменутиим купонима. Овде спадају већином сиромашнији грађани, радници и занатлије, који већином употребљавају дуван за савијање и то слабог квалитета, и са истим се снабдевају испод руке, тј. од разних препродаваца и шпекуланата“.⁸⁹

Економске прилике у граду и селу биле су више него тешке. Све ове тешкоће лакше би се поднеле да није било неколико бомбардовања града, хапшења, протеривања бројних грађана у логоре, стрељања, малтретирања становништва и разарања материјалних добара.

РУДАРСТВО

Новије рударење у чачанском крају почиње у другој деценији XX века да би се двадесетих и тридесетих година интензивније развијало. Већина рудника је радила и за време рата, мада са смањеним капацитетом.

РУДНИК УГЉА „БРЕСНИЦА“ у БРЕСНИЦИ (1927): После шестоаприлских догађаја 1941. производња угља се знатно смањила. Није се вадио угаљ на ниједном ускопу и нископу. У то време радило се само на шахтама, где се угаљ вадио корпама помоћу дрвеног чекрка. То се радило на имању Бранимира Радојичића и Миленгија Петровића, званог Вура. За време рата у руднику је радило око 30 до 35 људи, углавном Бресничана. Тада се производило око 8 до 10 тона угља дневно. У време ослобођења Чачка и околине 1941. године рудник је радио за потребе тадашње привреде.

РУДНИК УГЉА У ВОЉАВЧИ — ТАВНИК (1940): Угаљ се из нископа извлачио вагонетима помоћу граника. Рудник је радио

за све време рата. Било је запослено око 40 људи. Производило се око 10 тона угља дневно. Угаљ је отпреман за Краљево и Чачак.

РУДНИЦИ МАГНЕЗИТА (1927): Уочи рата у чачанском крају било је више радилишта на којима се вадио и прерађивао магнезит. Биле су две познате фирме за експлоатацију и прераду магнезита: А. Д. „Магнезит — Шумадија“ у Брђанима и „Емилка“ у Горњој Горевници. У саставу А.Д. „Магнезит-Шумадија“ били су рудник у Милићевцима и фабрика за прераду магнезита у Брђанима. За време рата производило се око 10 тона печеног магнезита за 24 часа за потребе Немаца. Капацитет фабрике је једва коришћен са једном трећином. Тада је у предузећу било запослено 96 лица, од којих око 30 у фабрици, а остало на руднику у Милићевцима.

Рудник магнезита „Емилка“ у Горњој Горевници није радио за време рата.

РУДНИК ХРОМНЕ РУДЕ „ЈЕЛИЦА“ У РАЈЦУ (1936) за време рата произвео је мање количине руде треће класе које су транспортоване за Немачку. Рудник је радио до децембра 1942. године када је похапшена група припадника НОП-а и рудник опљачкан од четника.

НАПОМЕНЕ

1. „Статистички годишњак 1940“, стр. 84 и 105.
2. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-IV, бр. 50.
3. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр. 105.
4. ИАЧ, ГП, К-46, Строго пов. бр. 1026/40.
5. Детаљније о овоме може се видети у књизи Јарослава Дашића „Приреда у слободном Чачку 1941“, „Чачански глас“, 1978.
6. „Чачански крај у НОБ-у“, Чачак, 1968, стр. 25.
7. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-II, бр. 394.
8. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-II, бр. 396.
9. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 498.
10. Миодраг Ж. Васић, адвокат из Чачка, ступио је на дужност председника градске општине 21. јуна 1939. по решењу Банске управе у Сарајеву, Пов. бр. 3450/39.
11. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-II, бр. 397.
12. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 49.
13. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-II, бр. 398.
14. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 592.
15. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 46.
16. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 477.
17. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 35.
18. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 22.
19. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 24, 27 и 60.
20. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 41.
21. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 380.
22. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 494.

23. Детаљније о учењу народа чачанског краја у устанку и НОБ може се видети у књизи Милојице Пантелића, Радована М. Маринковића и Владимира Никшића, „Чачански одред“, Чачак, 1982.

24. Не наводи се Основна школа „Војвода Степа“, већ само једна основна школа, тако звана Стара основна школа.

25. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 438.

26. ИАЧ, ГП, К-49. У попису се не види Војнотехнички завод, из кога је окупатор сву производну опрему транспортовао за Немачку.

27. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 13.

28. Детаљније у цитираној књизи Ј. Дашића.

29. ИАЧ, К-49, Фонд за електрификацију.

30. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 11599/42.

31. Исто.

32. и 33. Градски НОО је почетком октобра пронашао у благајни Градског поглаварства 742.099 динара. Салдо благајне НОО 26. новембра 1941. износио је 326.147 динара, а при попису благајне, по повратку окупатора у Чачак, тј. 4. децембра 1941. износио је 320.366 динара (ИАЧ, ГП, К-57), с тим што нису пронађена исплатна документа за износ од 5.781 динар. То, ипак, говори да је успостављена финансијска веза салда благајне НОО и стања од 4. децембра 1941. године које је преузело Градско поглаварство. Према томе, ако се узме утврђено стање, благајне 4. децембра, види се да је од новца пронађеног 1. октобра 1941. утрошено 421.733 динара, а не 1.500.000, како је истакло Градско поглаварство. Наведени износ од 421.733 динара био је само 20 одсто од остварених расхода НОО. Ова средства, са других 80 одсто средстава у расходима, употребљена су за решавање виталних потреба грађана града Чачка, (помоћ и исхрана сиротиње, избеглица и изгнаника, плате радницима, инвалиднине и пензије), за које се више заложио НОО него Градско поглаварство, што значи да се не може говорити о некаквој пљачки од комуниста и упропаштавању имовине.

34. Као под 30. Ово писмо било је упућено на немачком језику, које је превео градоки преводилац Холочек, наставник музике у Гимназији. Превод је оверен округлим печатом „Градско поглаварство Чачак — Stadtverwaltung“.

35. Исто.

36. Исто.

37. Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, „Пола века електродистрибуције чачанског краја 1921—1971“, Чачак, 1972, стр. 61.

38. ИАЧ, ГП, К-58, Електрификација.

39. Као под 37.

39а. ИАЧ, ОНО, К-13, бр. 15711.

40. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 13.

41. Детаљније у цитираном раду Ј. Дашића.

42. ИАЧ, ГП, К-58, Електрификација.

43. Као под 41.

44. Исто.

45. ИАЧ, ГП, К-58, Електрификација.

46. Завршни рачун за 1943. код аутора.

47. Као под 45.

48. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 5991/41; и Ј. Дашић, „Економска криза у чачанском крају 1929—1933“, Чачак, 1986.

49. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 5991.

50. ИАЧ, ГП, К-58, Ф-I, бр. 514.

51. ИАЧ, К-12, ОНО, бр. 566.

52. ИАЧ, ГП, К-49, бр. 6053.

53. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 11599.

54. ИАЧ, ОНО, К-12, бр. 566.

55. Исто.

56. ИАЧ, ГП, К-49, бр. 6053.

57. Исто.

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧКУ ЗА ВРЕМЕ РАТА ОД 1941. ДО 1945. ГОДИНЕ

58. Исто.
 59. Као под 5.
 60. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 481.
 61. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3519/41.
 62. ИАЧ, Банкарство, 3, Чачански кредитни завод, К-1.
 63. Исто.
 64. Исто.
 65. Још није пронађен завршни рачун за 1944. годину како би се детаљније видело финансијско пословање овог акционарског друштва, већ је само у тексту извештаја наведено да је друштво у 1944. години остварило губитак, што у сваком случају доста говори.
 66. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 4342.
 67. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 4750/41.
 68. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 6183/41.
 69. Употребили смо израз вероватно, пошто не поседујемо решење из кога би се могло видети прецизно образложење за ликвидацију ове банке.
 70. ИАЧ, Државна хипотекарна банка, К-21.
 71. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 456.
 72. ИАЧ, Извештај ДХБ из 1942. године, ДХБ, Филијала Чачак, К-21 и акт без броја од 5. 2. 1941. Печат ДХБ, назив Филијала Чачак употребљава се од 1. новембра 1940. године, а до тада као Агенције.
 73. ИАЧ, ДХБ, Филијала Чачак, К-21, допис бр. 2217 од 8. 7. 1942.
 74. ИАЧ, ДХБ, К-21, омот 1944.

Примили су плату:

За децембар 1944.

Велимир М. Цемовић, шеф Филијале	3.300 динара,
Коста Томашевић, шеф одсека	2.475 динара,
Љубица Б. Аћимовић, чиновник	2.475 динара,
Ратомир Врачевић, чиновник	2.175 динара,
Олга Т. Лазаревић, чиновник	1.875 динара,
Александар Т. Цатић, чиновник	1.875 динара,
Драгутин Гвозденовић, чиновник	1.575 динара,
Надежда С. Кнежевић, дневничар за канц. службу	1.200 динара,
Стеван А. Јовановић, служитељ	1.350 динара,
Средоје А. Чубрић, служитељ	1.275 динара,
Пантелија Н. Перовић, служитељ	1.200 динара,
Коста Д. Сенић, служитељ	975 динара,
Маринко Р. Рабреновић, служитељ	900 динара.

75. Исто.
 76. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-II, бр. 398.
 77. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 526.
 78. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр. 305. У овом тексту не помињу се хотели „Лазовић“ и „Касина“. Хотел „Лазовић“ био је затвореног типа, искључиво за Немце. У хотелу „Касина“ биле су смештене избеглице.
 79. ИАЧ, Удружење занатлија, К-15а, бр. 144 од 20. 2. 1941.
 80. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 401.
 81. Као под 5.
 82. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 339.
 83. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 236.
 84. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 237.
 85. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 458.
 86. ИАЧ, ГП, К-59, бр. 465.
 87. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 576.
 88. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 545.
 89. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 426.

SITUATION ÉCONOMIQUE DE ČAČAK PENDANT LA GUERRE DE 1941—1945.

Après la guerre du 6 avril 1941, l'occupant instaura peu à peu un régime de plus en plus rigoureux. Il interdit toute réunion de citoyens et décréta le couvre-feu. Au cours des premiers mois de l'occupation, la population de la ville de Čačak augmenta de plus d'un quart. A cette époque-là on vit se réfugier à Čačak 2.771 personnes, venant de toutes les parties du pays.

Les conditions économiques s'aggravaient de jour en jour. Un certain nombre d'entreprises fut obligé de limiter considérablement sa production. L'usine de papeterie et la fabrique de bière produisaient pour les besoins des Allemands. La fabrique d'armes fut supprimée, les Allemands ayant démonté et emporté en Allemagne l'ensemble de son équipement. En 1941, pendant une brève période où la ville de Čačak était libérée, l'activité économique des entreprises et de l'artisanat prit un grand essor.

Les mines situés dans les environs de Čačak avaient réduit leur production. Les mines de magnésite fonctionnaient sous le contrôle et pour les besoins des Allemands. Les mines de charbon approvisionnaient les entreprises et les citoyens de Čačak.

Les sociétés de banque par actions subissaient, dès à la veille de la guerre, une crise profonde. Pendant la guerre, toutes les banques par actions cessèrent de fonctionner, à l'exception d'une celle, — la succursale de la Caisse hypothécaire.

L'hôtellerie était entravée et la majorité des hôtels était utilisée par les Allemands. L'approvisionnement de la population en denrées était plus que difficile. Au lendemain de l'établissement du régime d'occupation, le système d'approvisionnement organisé fut supprimé. On acquérait les produits alimentaires en donnant généralement en échange diverses marchandises. Faute de matières premières, les possibilités de fonctionnement de l'artisanat étaient limitées. Le commerce était presque inexistant, car il n'y avait pas de textile, de cuir, de chaussures ni d'autres marchandises. Seul le marché noir florissait.

Dans les environs de Čačak, les autorités d'occupation se livraient à la nourriture et du bétail.

Pendant les quatre ans d'occupation, les conditions économiques étaient difficiles, tant dans la ville de Čačak que dans les villages environnants.